

РОЛЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ В УРСР У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945-1958 РОКИ)

Герус М. М.

Стаття присвячена дослідженню системи органів внутрішніх справ в УРСР у післявоєнний період (1945-1958 роки), їх структурних елементів з огляду на наявні архівні матеріали, а також нормативно-правових актів, які приймалися у післявоєнний проміжок часу.

Обґрунтовано та вперше досліджено, що органи внутрішніх справ, а також органи державної безпеки були наділені повноваженнями щодо здійснення правосуддя стосовно вчинення окремих, найбільш тяжких злочинів.

Ключові слова: кримінальне середовище, післявоєнний період, кримінальне судочинство, радянське законодавство, УРСР.

Статья посвящена исследованию системы органов внутренних дел в УССР в послевоенный период (1945-1958 годы), их структурных элементов, с учетом существующих архивных материалов, а также нормативно-правовых актов, которые принимались в послевоенный период времени.

Впервые исследовано и обосновано, что органы внутренних дел, а также органы государственной безопасности были наделены полномочиями по осуществлению правосудия в отношении совершения отдельных, наиболее тяжких преступлений.

Ключевые слова: криминальная среда, послевоенный период, уголовное судопроизводство, советское законодательство, УССР.

The scientific article is devoted to the investigation of the system of internal affairs in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945-1958), their structural elements in view of existing archival materials, as well as legal acts adopted in this historical period. It was substantiated and for the first time investigated that the bodies of internal affairs, as well as state security bodies, were empowered to administer justice in relation to the commission of certain, most serious crimes. The article deals with the structure of the judicial branch of power, the peculiarities of its functioning and competence, and the influence of the executive authorities on the process of formation of the judicial corps, as well as the implementation of justice.

The author of the constitution, in the hour of the ship's system URSR and criminally-procedural law, did not go to cardinal goals (CPC USSR 1922). At the same time, in practical life of the court, on the criminally right, it is not enough for the young woman at the repressive level, who is on a similar scale. The essence is filled with this very same. If this is the case, judge the prosecution authorities and the prosecutor's offices to play the role of mechanics, just to transform the decision of the upper level into independent law. And the organization keepsers at the same time when they identified the right ones and were known in a special way.

In the author's report, to reach the court, the organisation, or the organisation of the internal control, should be granted to justice. In addition, the competence of the organs of internal affairs and the organs of state security were not deprived before the pre-trial investigation, avenue and competence of the government, which had been punished for a particular vigilance, for an extraordinary defeat.

At those time control over the actions of the authorities, was not actually established, and their actions were brought up to those who were responsible for the blame of the condemned person.

Key words: criminal environment, post-war period, criminal justice, Soviet legislation, USSR.

Постановка проблеми та її актуальність. Система правоохоронних органів споконвічно очолювала головний напрям та важіль по боротьбі зі злочинністю та підтриманню громадського порядку, розглядаючи проблеми сьогодення, особливо в частині здійснення державно-політичних реформ у правоохоронній сфері – реорганізації органів внутрішніх справ, доцільно звернутися до історичного досвіду. Більшість організаційно-процесуальних аспектів функціонування органів внутрішніх справ, державної безпеки та інших силових відомств характеризується значним історичним досвідом, який відображений в архівних матеріалах та містить як позитивні, так і негативні складники, що може бути переосмислено та запозичено в умовах сьогодення, особливо актуальним це постає у дотриманні прав і законних інтересів людини і громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальне судочинство післявоєнного періоду тією чи іншою мірою було предметом дослідження в роботах різних вчених, серед значної кількості радянських дослідників, необхідно визначити найбільш відомих: Я. Брайнін, М. Гернет, О. Герцензон, В. Пальченкова, В. Россіхін, О. Ярмиш тощо.

Водночас вплив органів внутрішніх справ, а також органів державної безпеки на здійснення правосуддя у післявоєнний період вченими не досліджувався, хоча зазначені органи мали надзвичайно великий обсяг повноважень, про що свідчить архівна хроніка.

Метою статті є дослідження ролі органів внутрішніх справ у кримінальному судочинстві в УРСР у післявоєнний період у 1945-1958 роках.

Виклад основного матеріалу. За свідченням О. М. Калюк, на загальному тлі скорочення військових підрозділів після завершення війни з Німеччиною відбувалося збільшення військової присутності НКВС (МВС) в Україні, особливо на теренах західних регіонів. Війська МВС, проводячи операції по знищенню повстанських формувань, брали участь у насадженні радянської влади та ідеології. Виконуючи настанови вищого партійно-державного керівництва країни, вони виступали невід'ємною частиною силового апарату держави. Правовою основою проведеної в цей період реорганізації військових підрозділів НКВС (МВС) стали нормативні акти вищих органів влади СРСР, накази союзного НКВС (МВС). Після утворення у 1946 році МВС СРСР останне

Герус М. М., 2018

здійснювало загальне керівництво військовими підрозділами НКВС (МВС) службово-бойовою діяльністю. Компетенція республіканського МВС, як і в попередній період, обмежувалася правом оперативного управління військами Українського округу. При цьому якщо НКВС (МВС) УРСР мав реальну змогу визначати та контролювати функціонування органів внутрішніх справ України, то стосовно військових підрозділів свого відомства він був фактично позбавлений керівних важелів [1, с. 123].

Нормативно-правові основи діяльності військових підрозділів НКВС (МВС) встановлювалися загальносоюзними вищими органами влади та управління. Право оперативного керівництва внутрішніми та прикордонними військами, що дислокувалися на території України, надавалося лише командуванню відповідних округів. Правова регламентація діяльності військових підрозділів НКВС (МВС) мала кілька знакових особливостей. З одного боку, нормативні акти скеровували війська на виконання властивих їм охоронних функцій, вимагаючи вдосконалення якості служби та підвищення бойової готовності, з іншого – правове поле розширювалося за рахунок карально-репресивного спрямування діяльності проти національно-визвольного руху на теренах Західної України. Покладення в основу діяльності військових формувань спеціального призначення ідеологічно заангажованих актів доводить, що охоронні функції розглядалися як захист наявного суспільно-політичного ладу, а не охорона прав та свобод громадян. Все це призвело до викривлення правоохоронної функції держави в бік карально-репресивної складової частини, що спиралася на численні формування, в т.ч. й на війська НКВС (МВС). Перепідпорядкування майже всіх видів військ МВС Міністерству державної безпеки (1947) здійснювалося з метою підвищення його державно-політичної ваги, перетворення на апарат силового тиску на суспільство [2, с. 15-16].

Ескалацію напруження провокувала також поведінка частини номенклатурних працівників, співробітників внутрішніх справ і держбезпеки, військових комісаріатів та працівників інших установ, які порушували закон або ж своїми вчинками дискредитували репрезентовану ними владу. Екстраполюючи такі випадки на весь партійно-радянський апарат, націоналістична пропаганда творила образ ворога, проти якого треба було боротися всіма доступними засобами [3, с. 747]. На переконання значної частини західноукраїнського населення, «ради» виступали як чергова окупаційна влада [4, с. 24].

У радянській історії правоохоронних органів органи державної безпеки і органи внутрішніх справ досить довго здійснювали свою діяльність в тісному організаційно-структурному взаємозв'язку, якщо загалом розглядати систему цих органів, варто зазначити, що юридично зазначені органи були об'єднані в одне відомство, так Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1941 року, НКВС і НКДБ об'єднано в єдиний орган – НКВС СРСР, де були виділені структурні відділи та управління, які безпосередньо займалися питаннями державної безпеки [5].

Надалі (у квітні 1943 року) знову буде відновлено самостійне функціонування НКВС і НКДБ, але ця реорганізація покладає початок появі органів військової контррозвідки – «Смерш», яка активно займалась боротьбою із дезертирством, шпигунами і диверсантами як на території УРСР, так і на території СРСР [6].

Це була ще не остання в радянській державі спільна реорганізація двох могутніх силових відомств, до цього, діючи самостійно, ці міністерства почнуть конкурувати один з одним за роль «головного» борця з ворогами радянської країни (ця конкуренція продовжиться і після чергового їх поділу після засудження Л. Берії). Заслугує на увагу та обставина, що керівники НКВС намагалися зберегти структури, функції яких по їх змісту традиційно належать до органів держбезпеки. Крім того, явно користується своїм службовим становищем, Л. Берія домагається того, що наказом НКВС СРСР від 27 вересня 1945 року для виконання спецзавдань був утворений Відділ «С» НКВС СРСР (добування і узагальнення розвідувальних даних по створенню ядерної зброї).

10 січня 1946 року було підписано акти прийому і здачі справ по НКВС СРСР. У приймально-здавальному акті передбачалися такі завдання Наркомату: боротьба з бандитизмом і повстанськими формуваннями; охорона державних кордонів; боротьба з кримінальною злочинністю і розкраданням соціалістичної власності; охорона громадського порядку та особистої безпеки громадян; організація проведення паспортної системи; забезпечення ізоляції злочинців і їх трудове використання; зміст, охорона і трудове використання військовополонених та інтернованих; охорона залізничних споруд та особливо важливих підприємств промисловості; організація пожежної охорони і місцевої протиповітряної оборони; боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю; виконання оборонних і народногосподарських завдань уряду (будівництво оборонних рубежів, військово-морських баз, аеродромів, заводів і підприємств промисловості, залізних і шосейних доріг, промисловий видобуток золота, олова, нікелю, вугілля і т. п.), а також низки інших спеціальних завдань уряду [7].

У подальших структурних перетвореннях НКВС (в основному вони мали поточний і непринциповий характер) у контексті нашого дослідження заслугоує на увагу ряд постанов РМ СРСР, прийнятих в один день (20 січня 1947 року), відповідно до яких із відання НКВС були передані у відання МГБ: 1) внутрішні війська МВС; 2) транспортне управління міліції; 3) Управління спеціальними об'єктами в Криму МВС СРСР. Ці зміни міняли співвідношення повноважень і вагомості в новому держапараті на користь МГБ, яке, як видно, зміцнилося не тільки найпотужнішими збройними формуваннями, але і заклало основу для власного матеріально-технічного забезпечення. В подальшому така зміна співвідношення повноважень на користь органів держбезпеки, коли з МВС і МДБ передавалися інші структурні підрозділи, які дозволяли вести оперативно-розшукову діяльність у контексті державної безпеки, стане тенденцією [8]. В результаті МВС перетворилося, по суті, на величезне господарсько-силове відомство, яке організовувало на тисячах будівництвах і об'єктах працю мільйонів в'язнів і засланців. Якщо узагальнити кілька десятків підрозділів, що залишилися в МВС, то станом на 3 січня 1953 року виділялися три основних напрями: 1) виконання покарань у вигляді позбавлення волі та інших мір покарання, як-от посилення, висилка, примусові роботи і забезпечення охорони місць ВТТ і ІТК (конвойна охорона); 2) пожежна і позавідомча охорона; 3) економічна діяльність. Останній напрям було явно пріоритетним, про що свідчить наявність величез-

ного числа спеціалізованих підрозділів із різних галузей економіки.

За обсягами виробленої продукції і виконуваних робіт МВС було в числі передових в УРСР, так і в СРСР, хоча по суті своїй МВС, звичайно ж, взагалі не має займатися економічною діяльністю нарівні з іншими суб'єктами господарських відносин.

Зрозуміло, за такого підходу, коли на початку 1950-х років із МВС було вихолощено все, що пов'язано з наявністю збройних формувань і проведенням оперативно-розшукової діяльності, воно перестало грати роль істотного механізму в забезпеченні політичних репресій, тобто у МВС виявилася вторинна репресивна роль, адже фактично МВС отримувало в своє відання вже «готових» політичних злочинців, «зроблених» у МДБ, і реалізовувало призначені ним кримінальні покарання чи адміністративні рішення, і саме в цьому сенсі МВС продовжувало залишатися репресивним органом. Такий стан речей породив у значній частині слідчих працівників апаратів органів МГБ безвідповідальне ставлення до розслідування справ про злочини, навіть найбільш тяжкі – злочини проти держави.

Як свідчать архівні матеріали, по багатьох справах слідство проводиться поверхово і в низці випадків необ'єктивно. Допит агентури як свідків перетворився з крайнього засобу на звичайне явище [9].

У механізмі політичних репресій органи держбезпеки відіграли основну і безпосередню роль. Саме оперативні працівники, дізнавачі і слідчі вели справи по найбільш тяжких злочинах проти держави, саме вони оформлювали обвинувальні висновки, які згодом, як правило, без змін затверджувалися прокуратурою і потім включалися у тексти обвинувальних вироків.

Варто зауважити, що в цих органах слідчі органи освоїли криміналістичні методи слідчої діяльності. У цьому контексті у спецповідомленні, зокрема, вказується, що слідчий, який прийняв справу до провадження, ретельно вивчає всі наявні агентурні, слідчі та інші матеріали, що послужили підставою до арешту, а також речові докази, особисті документи, листування та інші предмети, вилучені під час обшуку, в цілях використання всіх даних в слідстві.

Спеціально перевіряється одяг заарештованих, а також вилучені у них під час обшуку підозрілі речі з метою виявлення схованок. Під час арешту перекинутих на територію УРСР іноземними розвідками шпигунів, диверсантів і терористів вилучені у них документи і підозрілі записи перевіряються в спеціальних лабораторіях МТБ із метою виявлення тайнопису, умовних знаків, паролів, а також встановлення, чи не просочені чи ці документи отруйними ними отруйними речовинами. Крім того, за місцем проживання родичів та знайомих арештованого направляється його фотокартка для впізнання.

Помітно також прагнення приводити слідчі документи у відповідність до КПК. Вказується, зокрема, що «свідчення заарештованих всебічно документуються і перевіряються за допомогою зіставлення з іншими наявними в слідчій справі документами та агентурними матеріалами, допитами інших обвинувачених і свідків, отримання в необхідних випадках висновку експертизи, збору нових письмових та інших доказів, розшуку і установки, а в необхідних випадках слідчий передає свідчення заарештованих в оперативні відділи задля перевірки їх через агентуру.

Найважливіше значення під час слідства мали допити обвинувачених, оскільки від їх показань залежав, зрештою, результат роботи слідчого. З цією метою слідчий на перших допитах пропонує заарештованому розповісти відверто по всіх скоєних злочинах проти радянської влади і видати всі свої злочинні зв'язки, не пред'являючи протягом деякого часу наявних проти нього доказових матеріалів.

При цьому слідчий вивчає характер арештованого, намагаючись: в одному випадку розташувати його до себе полегшенням режиму утримання у в'язниці, організацією продуктивних передач від родичів, дозволом читання книг, подовженням прогулянок і т. д.; в іншому випадку – посилити натиск на заарештованого, попереджаючи його про сувору відповідальність за вчинений ним злочин у разі невизнання провини; у третьому випадку – застосувати метод переконання, з використанням релігійних переконань арештованого, сімейних і особистих уподобань, самолюбства, марнославства і т. д. Коли заарештований не дає відвертих свідчень і випрочується від прямих і правдивих відповідей на поставлені питання, слідчий, із метою тиску на заарештованого, використовує наявні в розпорядженні органів МГБ компрометуючі дані з минулого життя і діяльності арештованого, які останній приховує. Іноді для того, щоб перехитрити арештованого і створити у нього враження, що органам внутрішньої безпеки все відомо про нього, слідчий нагадує заарештованому окремі інтимні подробиці з його особистого життя, які він приховує від оточуючих тощо.

У слідчій практиці органів внутрішньої безпеки надається велике значення характеру вчиненого злочину. Так, допит шпигунів ведеться не тільки в напрямі виявлення всієї агентури іноземних розвідок, а й каналів проникнення розвідників на радянську територію, характеру отриманих завдань і способів виконання, методів і засобів підривної діяльності іноземних розвідок проти радянської влади.

У справах терористів і диверсантів особлива увага приділяється ретельному виявленню замовників і спілників злочину, вивченню способів і методів здійснення злочину, виявленню і встановленню осіб, які забезпечили злочинців адресами, планами будинків і квартир, даними про пересування керівників партії і уряду, схемами військових і промислових підприємств, зброєю, вибуховими речовинами і ін.

У справах учасників ворожих організацій і груп, перш за все, виявляється політичний напрям, зв'язки з іноземними або закордонними антирадянськими центрами, засоби і способи розмноження і поширення ворожої літератури, місця зберігання зброї, вибухових речовин тощо.

Як доказову базу слідчі найчастіше використовували: показання інших заарештованих і свідків; матеріали, вилучені під час обшуку в заарештованого: листування, записи, книги, фотографії та інші речові докази; висновки експертів; дані, отримані від агентури, зовнішнього спостереження, оперативної техніки і іншим шляхом. Для того щоб збити арештованого з позиції заперечення своєї провини, у процесі слідства практикуються очні ставки, причому в низці випадків очні ставки проводяться лише з одного якогось питання, щоб тільки викрити арештованого у брехні і використовувати цей момент для розмотування справи [10].

Однак слідчі органи застосовували і компромат, який, своєю чергою, міг бути отриманий тільки шляхом стеження за фігурантами кримінально-політичної справи, причому це стеження велося до порушення кримінальної справи, і в цьому сенсі наявне незаконне вторгнення в приватне життя громадян і збирання даних про них.

Що стосується МВС, варто зауважити кілька основних аспектів, що стосуються виконання покарань у вигляді позбавлення волі щодо політичних в'язнів. Відразу після війни, як зазначалося, відбувається загалом деяке ослаблення каральної складової частини внутрішньої державної політики (перш за все, йдеться про масштаби репресій), відповідно, зменшується і чисельність ув'язнених, які утримуються в місцях позбавлення волі. Звертає на себе увагу та обставина, що створення особливих, більш суворих умов утримання державних злочинців свідчило про внутрішню політику держави, спрямовану на посилення заходів до «класових ворогів». Власне, це було продовженням колишньої довоєнної політики, проведенню якої перешкодила війна і яка, судячи з дій влади, ще не знаходила достатньої реалізації. Це, своєю чергою, свідчить про те, що тривала внутрішня напруга суперечностей у радянському суспільстві [11].

Відповідно до цієї політики приймалися нормативні акти, які регулювали виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо деяких категорій ув'язнених і мали секретний характер. Найбільш помітним із них є Інструкція про режим утримання, трудового використання й охороні в'язнів в особливих таборах Міністерства внутрішніх справ СРСР 1951 року затверджена міністром внутрішніх справ. В Інструкції вказувалося, що особливі табори входили в систему ГУЛАГу і були місцями ув'язнення, призначеними для утримання засуджених до позбавлення волі: шпигунів, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, есерів, меншовиків, анархістів, націоналістів, білоемігрантів, учасників інших антирадянських організацій і груп, а також осіб, що представляють небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками і ворожою діяльністю.

Висновки. Таким чином, не лише судові органи, але й органи внутрішніх справ були наділені можливістю здійснення правосуддя. Причому компетенція органів внутрішніх справ, а також органів державної безпеки зводилась не лише до проведення досудового розслідування, але і містила правомочності щодо застосування покарань у вигляді позбавлення волі за особливо тяжкі злочини проти держави. Водночас контроль за діяльніс-

тю слідчих органів фактично не здійснювався, а їх діяльність зводилась до поверхових слідчих дій із метою встановлення вини підозрюваного чи обвинуваченого.

Література

1. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939-1953 рр.): історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2006. 182 с.
2. Історія вчень про державу і право : підручник / І. О. Биля-Сабадаш, О. Р. Дашковська, Г. Г. Демиденко та ін.; за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.
3. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. : Історичні нариси / Д. В. Архїрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2776. Інформації Отдела партийных органов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины о реагировании населения на речь т. Маленкова на V сессии Верховного Совета СССР, 13.08.1953-3.09.1953. 50 арк.
5. Постановление ЦИК СССР «Об образовании общесоюзного народного комиссариата внутренних дел СССР» от 10.07.1934 г. Известия. 1934. 11 июля.
6. Кокурин Л., Петров И. НКВД-НКГБ-Смерш: структура, функции, кадры. *Свободная мысль*. 1997. № 8. С. 123-124.
7. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. Документы / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва : Росспэн, 2003. 830 с.
8. Указ ПВС СССР «Об упразднении Особого совещания при министре внутренних дел СССР» от 1 сентября 1953 г. Советское государство / Сост. О. Е. Кутафин, В. М. Лебедев, Г. Ю. Семигин. Москва : Мысль, 2003. 735 с.
9. Пихоя Р. Г. СССР: История власти. 1945-1991. Москва : Б.и., 1998. С. 127.
10. Спецсообщение министра ГБ Абакумова Сталину «О следственной работе в МГБ» от 17 июля 1947 г. *Лубянка. Сталин и МГБ СССР. Март 1946 – март 1953. Документы* / Сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотников. Москва : Международный фонд «Демократия», 2007. С. 55-56.
11. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917-1991 рр.). Запоріжжя : КПУ. 2015. 368 с.

*Герус М. М.,
здобувач кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету
внутрішніх справ*